

В сутінку печер святих

Клим Поліщук

(З хроніки сучасного лихоліття)

...Лише те нове є тривале, що міцно коріниться в старім.

Д. Донцов

...В сутінку печер святих завжди було тихо. Інколи тільки між трунами святих преподобників, як загадкова тінь, промайне невиразна постать печерного ченця з тонесенькою восковою свічкою в руках, і тільки всього. З того часу, як розпорядженням влади було перепроваджено "науковий огляд" нетлінних мощей Дванадцятьох братів, що будували Печерську Лавру, — прочан наче мітлою замело... Не помагав нічого й чудодійний колодязь святих Антонія і Феодосія, до якого колись приходили всі скорблящі й болящі з усіх кінців широкої України.

— Грішите ви всі тут...—говорив ченцям випадковий прочанин. — Коли хочете покутувати гріхи свої, то йдіть у світ...

Ченці слухали й мовчали, бо що могли сказати... Як не міцні були монастирські стіни, але вже й вони не раз і не два стрясалися від того, що діялося поза ними, і ченці не раз уже чули про якісь "революційні перевороти" й "міжбратні змагання". Отець ігумен, який мав дар передбачати будучність, ще після першого перевороту скликав усіх до себе і сказав їм словами апостола Павла:

— "Хто не працює, той не їсть!.."

Слухали його ченці й не розуміли, до чого він це каже. Думали про себе:

— Чи потрібно про це згадувати в такому монастирі, як наш, де споконвіку зібралось стільки добра всякого?

Але вже через якийсь час, коли багаті монастирські ліси стали нищитися якимись невідомими, а родючі лани поділилися на маленькі смужки між селянами, колись такими вірними ченцям, — зрозуміли вагу слів ігумена і стали скорочувати час молитов для того, щоб збільшити час праці. Тоді-то трапилися перші ви— падки спокуси "світовою славою" і багато ченців скинули з себе чернечу одежу й пішли в шум людського життя. Тільки ті, що мали силу віри, zostалися тут і надалі, аби чесно діждатися смертного часу і тим зберегти святість славного колись монастиря. Та ворог людського роду не давав їм спокою і часто люто знущався над ними. Особливо познущався над ними тим "науковим оглядом", коли були розтрушені кості Дванадцятьох братів і прилюдно висміяна нетлінність святих преподобників... Після того широке монастирське подвір'я стало пусткою і тільки інколи з'являлася на ній заскубана постать якогось прибудного інтелігента, що ховалася від танцюючого поза мурами монастиря жорстокого терору нової влади або шукала куска хліба. Але ні одного, ні другого не могли дати прибудному чесні ченці, бо й самі були безпорадні.

Все, що залишилося для слави їх монастиря, містилося в дорогоцінних самоцвітах на чудодійному образі Матері Божої та в пишно золоченому іконостасі, цьому дійсному архітворі мистецтва, що повстав заходами великих преподобників монастиря і боговгодливих князів Київських та гетьманів Запорізьких. Перед ним жертвенно палали свічки з найчистішого воску й курився синіми пасмами палестинський фіміам, що з такими труднощами зберігав у себе старий ігумен...

І ото в такий саме час коло колодязя святих преподобників Антонія і Феодосія стрінувся отець ігумен з якимсь невідомим. Був стрункий, високий, в сурдуті, з блідим лицем і палаючими очима. Про що вони говорили між собою, про те нікому не відомо, але відомо всім, що він став перед отцем ігуменом на коліна і зі сльозами на очах просив прийняти його до монастиря.

II

.. Як опинився в цьому монастирі — сам не знав. Пригадував лише, як не раз було, їдучи по Дніпру пароплавом, з німим захопленням дивився на ряд золотих голів лаврських церков, що так мальовничо виринали з густої зелені пишних садів, і думав про те, як би так хоч один рік прожити там, щоб не чути й не бачити нічого того, що так настирливо виснажувало його своїми вимогами. Був час, коли він дивився навіть з презирством на золоті голови монастиря і цілком згоджувався з тими, що доказували необхідність знищення "вертепів блуду й лицемірства", як вони називали монастирі, але вже на другий рік революції відчув у собі щось зовсім нове. І це нове чуття, що так несподівано запанувало в його серці, мало-помалу стало перемагати всю аргументованість мізку, чим намагався виправдати себе в найбрудніших вчинках в часи боротьби за здійснення юнацьких мрій. Але після того, як в імення ідеї мусив спалити доценту п'ять беззахисних сіл, сила мозкових аргументацій ослабла цілком і чуття нового рішучо перемогло його й поправило своїми шляхами...

Болюче жадання пізнати самого себе і зрозуміти ціль свого існування заставило його зректися слави "борця за мрії" і тихцем привело його до колодязя святих преподобників Антонія і Феодосія, де судилася щаслива зустріч з отцем ігуменом.

Сивий отець довго слухав сповідь про його бурхливе життя і тільки головою похитував:

— Так, так... в нашому "Патерику" багато списано всяких спокус гріховних і чудес спасенних, але такого ще не траплялося...

— І як палив я ті села, — сповідався він, — то бачив, як горіли в огні малесенькі дітки, і став сумніватися в справедливості своїх змагань...

— Так, так... — сумно говорив йому старець. — Діти — дар Божий... Діти — будучність світу... Так і в "Патерику" пишеться десь...

— Так виходить, що я помилявся і нищив саму будучину? — спитався він старця.

— Страшно помилявся, сину мій, дуже страшно! — відповів йому старець.

Тоді він упав перед ним на коліна і став просити, щоб той змилосердився над ним і прийняв його в монастир за останнього послухана. Старець довго дивився йому в очі, і коли побачив у них щирі сльози каяття, то сказав:

— Наш монастир на протязі віків був притулком для страдницьких душ, але ніколи не приймав він тих, що вже перестали горіти огнем віри. Твоя ж душа, сину мій, тільки що прокидається з важкого сну і, боюся я, щоб у затишку наших мурів не заснула вона знову!..

— Присягаюся! — кликнув він глибиною душі своєї.—Каяття моє щире і віра моя чиста!..

Тоді сивий старець мовчки повів його до чернечого братства і, показуючи на нього, промовив:

— Навіть і в ці часи Божя воля не покинула нас і дає нам ще одного брата, який палає глибокою вірою і гаряче оплакує сумні діла свої!..

Чернече братство вислухало його присягу вірної служби єдиному Панові над усіма Панами і відправило в сутінок печер святих до непорушного послуху печерного охоронителя—старця Ананія...

І так з бувшого партійного провідника, ентузіастичного революціонера й відданого "борця за мрії" він став смиренним монастирським послушачем і покірно виконував усі накази старця Ананія, разом з яким загадковою тінню хитався в сутінку печер святих, і разом з яким клячав перед мощами святих преподобників, і вже не хотів навіть згадувати бурхливого світу...

Одного разу йому приснилася одна бувша партійна товаришка, яку безнадійно кохав колись. Була спокуслива, як змій, а солодка, як липовий мед. Обіймала, цілувала й кликала вернутися до бурхливого життя...

—Там навіть найбільший злочин можна виправдати потребою ідеї!..—говорила йому на вухо.

—Облиш мене, сатано!—крикнув він, прокидаючись. Потім лежав на своєму вузькому ліжку і довго-довго прислухався до тієї солодкої знемоги, що почувалася в тілі й ослаблювала думки про вічне.

Прийшов до себе лише тоді, коли почув за дверима голос старця Ананія, який говорив:

— Час уже й до праці вставати, мій сину!..

Тоді він устав і розповів старцеві про все, що бачив у сні і що почував у дійсності, а той узяв його за руку й повів ген аж у глибину печер, де й залишив його на цілий день в пітьмі, в голоді та розмишленню Божому...

III

Ченці монастиря часто дивувалися з нього:

—Дивно! Як світовий чоловік міг так присвятитися Богові?! То ж днює і ночує в тих печерах, і завжди при праці!..—говорили вони.

— А може, то він тільки притворюється таким побожним, а в дійсності щось інше на думці має?.. — казали другі.

—Так, так!—відзивалися треті. — Не забувайте, браття, що він один з найбільших революціонерів! Пам'ятайте, що то вони робили "науковий огляд" мощей Дванадцяти братів!..

Але завжди такі розмови скінчалися на тому, що погоджувалися з тим, що чоловік він незвичайний. Незвичайним здавався він ще й через те, що його імення ще й досі було для них невідомим і знав його лише отець ігумен та старець Ананій.

А він, після того спокусливого сну, ще більше запалився вірою в Бога, який досі здавався йому невідомим, і так вирішив дати обітницю перед лицем всього чернечого братства, що до гробової дошки зостанеться вірним охоронителем святих печер і дбатиме про їх, як не дбатиме про своє власне життя.

В день Успіння Пречистої він голосно дав свою обітницю перед чудодійним її образом і так пішов з денного світла в пільму святих печер, де день провадив в мовчазній праці, а ніч в гарячій молитві коло мощей святих преподобників Антонія і Феодосія.

Старець Ананій, дивлячись на щирість свого послухана, доручив йому розкласти коло мощей святих преподобників жерт— венні проскурки, що досі робив тільки сам, для чого особисто просив благословенства в отця ігумена.

З того часу він став тією загадковою тінню, яка була єдиною ознакою живого чуття в мовчазній усипальниці мертвих. Опівночі, коли скінчав у своїй келії першу частину своїх молитов, брав у руки тонесеньку воскову свічку й нечутною ходою відправлявся до мощей Антонія й Феодосія, де й проводив решту ночі.

А на світанку обходив усі печери, зупинявся на хвилинку коло кожних мощей і пошепки вітав їх:

— Слава Богу!..

Мощі преподобників лежали мовчазні й непорушні, але йому здавалося, що він чує відповідь:

— Навіки слава!..

Коло деяких він зупинявся довше, ніж на хвилину, обережно відкривав покривало і з німою дрожжю в серці вдивлявся в їх аскетичні, виснажені молитвами й терпінням суворі лиця і дивувався — чому якраз "науковий огляд" зупинився на Дванадцятьох братах, які були лише чесними архітектами, а не на цих, дійсно великих преподобниках?..

І коли ловив себе на цій думці, то зразу ж ставав на коліна і благав прощення за невільне думання...

Однаке, як він не змагався з цими думками, але вони чим далі, тим більше зростали, і так він відчув необхідність рішучого змагання з кимсь великим і зловим, як то відчував колись необхідність іти на барикади, коли кипіла боротьба за здійснення його мрій...

Вишукуючи нової зброї для нової боротьби, заставив себе терпіти голод і холод, перемагати сон і втому, заки не відчув у собі того дивного спокою, яким володіють лиш ті, що поборили себе й осягли знання будучого. І вже його очі не були невидячи— ми майбутнє, і так став він болючим чуттям великого сучасного лихоліття, яке підсвідомо прагнуло до світла і правди...

— Ще не всі чаші з трунком випиті...—сказав він якось старцеві Ананієві,

відповідаючи на його зітхання: "Гей, що то з нашим народом станеться?.."

Здивувався з цього старець Ананій і сказав про це якось отцеві ігуменові. Той тільки зітхнув.

— Вважайте, отче, може, з ним щось непевне діється?!

А тим часом, Бог знає й як, дочулися про нього ті селяне, що монастиреві лани ділили, і стали помалу навідуватися до печер, щоб хоч єдине слово почути з його уст. Майже всі вони питалися про одне й те саме:

— Так скільки ж ще зосталося тих чаш пити?!

Заспокоював їх і запевняв, що вже небагато, а сам думав про те, що щось непевне діється за стінами монастиря, коли гречкосій кидає землю і здається на Божу волю.

IV

Глухим гомоном вкотилися в монастирські мури чутки про нове нещастя, яке обняло всю Україну. З далекої Московщини, як у часи татарської навали, без кінця й краю йшли юрби здичавілих від голоду людей, і часто заходили вони на пустельне подвір'я славного колись монастиря і охриплими голосами кричали:

— Ми голодні!.. Хліба нам!..

Кричали так страшно, що було чутно аж у сутінку святих печер, але нічого не міг їм дати тепер зубожілий монастир, крім одного співчуття і гарячих молитов перед чудодійним образом Матері Божої, що так радісно сяяв самоцвітами...

Давня монастирська "Трапезна", в якій колись годувалися сотні й тисячі прочан і так усяких захожих, тепер цвіллю поцвіла і жахала своїми голими стінами, на яких навіть святих образів не стало. Все тут було знищене настирливими "реквізиторами", котрі вже другий рік господарювали тут, а в монастирських скарбницях було також не ліпше. Все тут давним-давно було порозбиване, розграбоване й понищене. І дивились ченці на захожих з Московщини з німим страхом і не знали самі, чим допомогти їм.

Віддавали останні кусні свого трудового монастирського майна, але чи могло то допомогти щось тому великому терпінню, де не було кінця і міри страшному лихоліттю, бо скоро до захожих з Московщини приєдналися і свої ж таки люде — ті самі, що ще не так давно нищили монастирські ліси і ділили між собою лани пишні...

— Скарав нас Господь Довготерпеливий! — зойком лунало скрізь і всюди.

І в цей час хтось із ченців помітив, що коло мощей святих преподобників стали зникати жертвенні проскурки. Пошепки сказали про це старцеві Ананієві, а той тільки чоло нахмутив на це і не сказав ні одного слова. Вислухавши, що йому казали, він вирішив про себе негайно простежити за цим сам і вже тільки тоді сказати своє слово.

Наслідком такого рішення було те, що на другий день після того він прийшов до отця ігумена і сказав:

— Отче святий! У нас щось недобре діється!..

— Де?.. Що?..

— Коло мощей святих преподобників зникають кудись проскурки жертвенні...

— Як же це так?! — спитав вражено отець ігумен.

— Мені здається, наскільки я закріпив, що їх забирає мій послухач...

Отець ігумен посмутнів дуже, бо жаль йому було того, щоб так помилився гірко в щирості невідомого. Поза тим, він навіть полюбив його і дуже високо ставив його відданість служіння Богові.

— Чи не показалося тобі часом, отче Ананію? Ворог роду людського, сам знаєш, не спить. В "Патерику" про це багато записано...

— Бачте,—сказав старець Ананій,—коли я опівночі зайшов до його келії, то в ній було порожньо...

Тоді отець ігумен узяв патерицю і разом зі старцем Ананієм подався в печери. Йдучи коло великої лаврської церкви вузькою стежиною між старими нагробками магнатів і фундаторів монастиря, вже аж коло входу в печери вони стали відпочити трохи. Навколо них була тиха літня місячна ніч, із запущеного монастирського саду віяло пахом виснаженого спекою листя і смутком минаючого літа. Велика монастирська церква, як велетенська наречена, вся в білому і в золотій короні, гордо і мовчазно підносилася вгору, наче хотіла вознестися на небо, а стрункі тополі навколо неї відкидали на старі могили казкові тіні, від чого все монастирське подвір'я здавалося казковим і незвичайним.

— Яка чудова ніч, — промовив отець ігумен і перехрестився.

Перехрестився й зітхнув і старець Ананій.

— Так, ніч справді чудова!..

Затихли і стали так роздивлятися навколо себе. Сталося так, що очі обох зупинилися на могильному пам'ятнику Іскри і Кочубея.

— Мученики... — прошептав старець Ананій.

— Так, мученики... — промовив отець ігумен. — Тільки... Тільки мученик і той, що їх замучив...

Старець Ананій здивовано подивився на отця ігумена:

— Як?!

— То ж його портрет у нас за престолом стоїть... Страдник за всіх... Доброчинець великий... Не проклинати, а молитися... — заговорив було отець ігумен, але враз затих і замислився.

Грішні думки збудилися в його голові. Згадалася молодість, село, семінарія, заборонені книжечки і несмілі мрії про волю...

— Час уже йти нам... — почувся голос старця Ананія.

— Йти! Так скоро?! — як у сні, промовив отець ігумен і тут же подумав, що не слід було так говорити.

Хотів іти, але не міг. Згадки, як бурхлива повінь, залили всю його свідомість і всесильно провадили в минуле, де було стільки надійно-радісного і боляче-гіркого. Згадав собі, як після невдалої спроби стати сільським священиком і вчителем мусив піти в духовну академію, з якої тільки шляху було, що в монастирські затінки. І пішов він сюди майже не по своїй волі, але переміг себе і численними прикладами свого трудящого життя заслужив честі і шани великої, яка так скрашає його срібне волосся...

— Ми голодні!.. Хліба нам!.. — скорше заячало, ніж промовило щось десь за

монастирською брамою.

Обидва, старець і ігумен, нагло здригнулися і перехрестилися: — Від голоду, вогню, трусу й повітря помилуй нас, Господи!.. Старець Ананій пошепки став молитись, а отець ігумен знову замислився. На цей раз в його душі забриніла щира сповідь невідомого, якого тепер мав підглядати. Життя того невідомого являло таку страшну подібність з його життям.

Та сама молодість, те саме село, дяк-батько, семінарія, вчителювання... Тільки й різниці, що в того замість духовної академії — університет, замість ігуменської палиці — червоний прапор... Але Бог милостивий!.. Тепер він покутує свої провини, і гріх не вірити в його щирість...

— Гріх не вірити в його щирість... — промовив замислено і не знав, чи сказав це тільки в своїй думці, чи вголос.

— Що? — спитав старець Ананій.

— Господи, прости нам грішним!.. — голосно промовив отець ігумен і, перехрестившись, повернувся до входу в печери.

V

Могильна тиша ледве чутно ловила їх обережні кроки, тільки дві тоненькі воскові свічечки у їх руках спалахували таємничим життям огню, що допомагало їм бачити чорні вогкі стіни й темні заглиблення в них, де стояли труни з мощами святих преподобників печерських.

Отець ігумен молився в своїх думках, щоб Бог не допустив послухачеві своему дійти до такого великого злочину, і суперечливі думки настирливо непокоїли його старечий мізок.

"Будучи голодним, Давид увійшов в скинію завіта, взяв святі хліби і їв їх..."

— В Біблії сказано, що... — почав було тихо говорити отець ігумен, але старець Ананій зупинив його. Виступив трохи наперед, таємничою тінню зігнувся й зашепотів:

— Дивіться... дивіться... Он... он там...

Показував рукою в сутінь печер і тремтів, як осиковий лист.

Зупинилися і стали дивитися. Побачили, як послухач стояв на колінах коло труни святих преподобників Антонія і Феодосія і гаряче молився.

— Як тільки можна було думати так про нього?! — сумно промовив отець ігумен.

— А чи помітили, отче святий, що починаючи від самісінького входу і аж сюди ні коло одних мощей нема вже проскурки, — сказав на те старець Ананій.

В той час послухач скінчив свою молитву, встав, перехрестився і взяв з трун святих преподобників жертвенні проскурки.

— Бачите!.. Бачите!.. — майже скрикнув старець Ананій і так закам'янів.

З усіх трун підвелися суворі аскетичні лиця й висохлі руки простягли до нього свої проскурки.

— Віддай тим, що голодні!.. — важким гомоном залунало по всіх печерах і захвилювало мовчазну сутінь.

— Дивні діла твої, Господи, і чудесам Твоїм нема кінця!.. — зворушено кликнув

отець ігумен і схвильовано припав чолом до холодної підлоги печер. Як великий сніп, поруч нього впав і старець Ананій. Свічки у їх руках загасли, і навколо них стала мовчазна могильна темрява, в якій далекою зіркою блимав маленький вогник свічки в руках послухана, з яким він відходив в глибінь печер.

Коли ж отямилися трохи, то встали й помалу стали пробиратися до виходу. Вражені тим, що бачили, не могли вимовити ні одного слова, і першим їх словом надворі було гаряче благання до Бога, аби він простив їх і навчив творити Волю незбагнуту...

А на світанку, як тільки відчинилася брама, ченці бачили невідомого послухана, як він, з низько опущеною головою, вийшов до голодних, що товпилися на подвір'ї, і роздавав їм великі кусні білого хліба...

VI

...Як грім з ясного неба, цілком неждано й негадано впала до монастиря "Комісія збору дорогоцінностей". Враження, яке вона зробила на ченців, було стосотно більше від того, яке зробив у свій час "Науковий огляд"...

Голова комісії, майже юнак, з ватагою озброєних бородачів увійшов у церкву в годину служби Божої і тут же відчитав наказ влади, яким наказувалося негайно віддати на руки Комісії всі цінності монастирські, не зважаючи на їх значення—ні в минулому, ні в сучасному...

Отець ігумен, вислухавши наказ до кінця, побілів весь і, звертаючись до чудодійного образу Матері Божої, виголосив слізне благання:

— Не попусти нас до зневаги, Мати Божа!..

І слідом за тим наче буря заревла у монастирській церкві, так нестримно заридало чернече братство. Гомін від їх плачу рознісся по всьому монастирському подвір'ї й докотився до святих печер, де в той час знаходився невідомий. Почувши якийсь дивний гомін, він обережно прихилив до земляної стіни мітлу, якою щойно підмітав прохід між усипальницями преподобників, і став прислухатися. В цей час йому почувся звідкись дивний голос:

— Можеш вийти звідси і йти до останнього!..

Не міг зрозуміти, хто і де говорить... Спершу йому здавалося, що голос походив зовні, десь із глибини печер, але через хвилину відчув його в собі самому. Тоді вже, не думаючи нічого і не вагаючись, схопився і побіг до великої церкви.

Протискаючись через чернечі ряди до вівтаря, чув у собі щось таке світле й огненне, чого ще не відчував ніколи в своєму житті.

— Що сталося? — спитав він якогось ченця.

— Церкву грабують...—крізь сльози відповів той.

— Грабують?!—хрипло вирвалося з його горла і миттю кинувся до вівтаря, де голова комісії вже давав озброєним бородачам якісь розпорядження.

— Як ви смієте?! — скрикнув він до голови. — Невже ви не знаєте того, що вартість цього золота не в тому, що воно золото?..

— В чьом дело, товарищ монах? — з ехидною усмішкою повернувся до нього голова.

— Невже ви не знаєте, — кричав він далі, — що найменша дрібниця, яку ви бачите тут, являється свідком віри дідів і прадідів наших?!

— Скарее, товарищ монах,—перебив його голова комісії. — В чьом дело, собственно гаваря...

— Як, ви ще й досі не розумієте?! — спалахнув послухач. — А знаєте ви, що зробив один служитель Божий, коли знайшовся один безумець з прозвищем Арій?..

Голова голосно зареготався й повернувся лицем до іконостаса. Зупинився поглядом на сяючому самоцвітами чудодійному образі Матері Божої і сказав до озброєних бородачів:

— Вот с ентаво начінаєтє, товарищі!..

— Боже, допоможи мені! — голосно вимовив послухач і з усієї сили вдарив голову комісії кулаком просто в лице.

Той від такої несподіванки захитався й хотів було втікати, але через хвилину прийшов до себе й закричав до озброєних бородачів:

— К аружію, товарищі! Бунт!..

Аж четверо навалилися на послухана й звалили його під свої ноги. Потім схопили його за волосся й поволокли його через усе монастирське подвір'я й запровадили в темний льох в'язниці, де й віддали його на глум і сміх тим, що мали собі втіху з цього...

Ченці монастиря заховалися в сутінку печер святих, щоб не чути й не бачити того, що творилося у їх затишному, споконвіку славному монастирі Печорському...

VII

В ділах "Трибуналу" є один протокол, складений з приводу чинної образи монастирським послухачем голови "Комісії збору дорогоцінностей", зробленої під час виконання ним службових обов'язків. Зміст протоколу, приблизно, такий:

"На допиті послухач признався, що він не так давно в монастирі і пішов туди з того переконання, що справжнє чернече життя є найвищим щаблем того, до чого змагає людство, а втім, і соціалісти. Перед тим, як піти до монастиря, він був одним з визначніших діячів урядової партії, з якої він пішов самовільно, не повідомив про те ні Цека партії, ні своїх товаришів. Будучи

в монастирі, запалився гарячим бажанням вислужитися перед монастирським статутом і відразу дав обітницю пильно охороняти печери і так сидів в них аж до бунту. Одначе, свідки з молодших ченців казали, що в часи його перебування майже щоночі гинули жертвенні проскурки, які клалися коло "мощей" преподобників по прадавньому звичаю, а свідки-прочани доповіли, що до них щоранку виходив якийсь стрункий і чорнявий чернець і наділяв усіх тяжко голодних великим куском білого хліба. Імені його в монастирі не знав ніхто, крім ігумена і старця Ананія. Будучи арештовані й допитані, обидва відмовилися назвати його імення. Сам же він себе також не назвав, а наслідком необережного поводження з ним тюремних наглядачів несподівано помер, чим припинилася вся справа..."

...Кажуть, що діялося це в престольному городі Києві, року Божого 1922-го, коли над всією Україною панував жах нечувано— го голоду і розпач сотень тисяч тих, що

вже перестали вірити...

м. Львів,

1922р., літо